

članci – articuliUDK 261.62:301:321.01
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 4/95.**KULTURALNO I MORALNO STANJE DRUŠTVA NA ZAPADU
NAKON PREOKRETA***

Hans Joachim TÜRK, Nürnberg

Sažetak

Autor polazi od konstatacije raspada socijalističkog bloka. To se držalo pobjedom zapadnog liberalizma i demokracije kao uspješnijeg gospodarskog i društvenog sustava. Pokazuje se, međutim, da su i njihovi temelji sve slabiji, a u bivši komunistički svijet »izvozi« se grub oblik kapitalizma zajedno s konzumističkom površnošću. U mnogim dijelovima svijeta bude se nacionalne, religiozne i kulturalne tradicije koje se kao partikularne svjesno suprotstavljaju općoj svjetskoj civilizaciji te zastupaju zaseban moral nasuprot univerzalističkome moralu Zapada. Stoga se govori i o mogućem globalnom sukobu kulturâ (Huntington). Naglašen individualizam i pluralizam koji se pritom sve jače iskazuje prozvan je postmodernom. Moderna je obilježena vjerom u razum i napredak, u autonomni subjekt i u sposobnost čovjeka da teorijski i praktično ovlada prirodom i društvom. Ta se vjera raspada, sustav vrijednosti u društvu se mijenja (proizvoljnost), a ono se sve više raslojava i raspada u manje skupine (pluralizam). Javlja se, međutim, potreba za etikom kao uvjetom preživljavanja, ali u svijesti pojedinaca i društva sve se teže povezuju subjektivni i objektivni momenti moralnosti. Moralni apeli tu ne pomažu; vodi se, doduše, javni diskurs o tome, ali manjka institucionalno osiguranje: okvirni uvjeti koji nagrađuju moralno, a nemoralno na neki način kažnjavaju kao ono što se ne isplati. Ideja nacije i religiozni fundamentalizam nisu izlaz iz krize, a valja reći da ne postoje ni uvjerljivi odgovori koji bi bili nošeni konsenzusom većine. To vrijedi i za »novu evangelizaciju«. Autor vidi najuvjerljivije znakove izlaska iz krize kod tzv. komunitarista koji se zalažu za etos u društvu. Za nas u Europi to znači nadovezivanje na norme i vrednote tradirane u raznim nacionalnim i regionalnim kulturama: valja ih priznati i čuvati, ali i razvijati u smjeru sadašnjih i budućih ciljeva univerzalnog čovječanstva; treba se potruditi da društvene institucije zaštite bitne vrednote iz kojih smo dosada živjeli. Iz toga, međutim, još ne proizlazi objedinjeno kršćansko i čudoredno društvo; čini se da je to cijena slobode i dostojanstva čovjeka u uvjetima današnjice.

Ključne riječi: liberalizam, postmoderna, individualizam, pluralizam, komunitarizam.

* Prijevod njem. teksta predavanja održanog na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, u ožujku 1995. godine.

1. Pobjeda ili poraz liberalizma?

Ljeti 1989. postavio je Francis Fukuyama, tada zamjenik direktora ekipe za planiranje u američkom State Departementu, a sada profesor politologije, tezu da liberalna demokracija predstavlja konačan oblik vladavine te da politička povijest ide svojem kraju. Fukuyama je svoju tezu dalje razvijao i razradio u knjigu *Kraj povijesti*.¹ Prema njegovom mišljenju, pobjedonosna je ponajprije liberalna ideja koja više nema nikakve alternative nakon što su propale totalitarne utopije. Iako je Karl Popper sadržaj knjige prozvao glupim frazama, Fukuyama ipak izražava raširen nazor prema kojemu je liberalno društvo preokretom u 1989. izborilo pobjedu nad teorijskim i političkim komunizmom. Pritom se pod pluralizmom shvaća kombinacija zapadne demokracije, tržišne privrede te kulturalnog i moralnog individualizma i pluralizma. Ovdje prelazim preko točne definicije demokracije i tržišne privrede, jer se želim pozabaviti kulturalnim i moralnim oblikom. Htio bih samo istaknuti da bit liberalizma obuhvaća prvenstvo autonomnog individuuma koji se tek po ugovorima povezuje u ustanove i društvene oblike. Iz te liberalne filozofije slijedi da država i gospodarstvo predstavljaju samo procedure ili načine postupanja u kojima se pojedinci sporazumijevaju glede načina življenja. Društvo nema nikakvih vlastitih moralnih ciljeva; moral je jedino stvar pojedinaca koji se u svojem stilu života, u svojoj kulturi i ćudoređu jedan od drugoga znatno razlikuju. Stoga se liberali također često zauzimaju za mogućnost »multikulturalnog« društva. Time je izboreno prvenstvo pojedinaca koji teže za srećom, blagostanjem i uspjehom u smislu američkog ustava. U praksi mora to voditi k pluralističkom društvu.

No, u svakom slučaju taj liberalizam koji, čini se, osvaja svijet nije zapravo omogućio funkcioniranje američkoga niti europskog te nakon 1949. ni njemačkoga društva. Individualističke težnje svakog liberalnog društva prema *survival of the fittes* unutar *struggle for life* bile su u SAD držane pomoću jedne prema zajedništvu usmjerene »civilne religije« koja potječe iz religije i etosa puritanskih doseljenika, u uskim moralnim granicama koje sada, čini se, nestaju. Donedavno su u Engleskoj bile još žive veze nepisanih moralnih tradicija, u Francuskoj je neka mješavina nacionalne i općeljudske etike bila temeljem, ali i ograničenjem zahtjeva pojedinaca. U Njemačkoj su teorija tzv. ordo-liberalizma, Freiburška škola nacionalne ekonomije, kršćanska socijalna znanost i tradicije socijalističkog radničkog pokreta skrojile individualizmu uzak okvir; sve je to dalo liberalnoj tržišnoj ekonomiji socijalno usmjerenje. U bivšim komunističkim državama, pogotovo u Rusiji, čini se da velikim dijelom nedostaje, nakon propasti komunističke ideologije, taj u spomenutim zemljama dosad još živ ćudoredni temelj i tlo, tako

¹ *Das Ende der Geschichte*, München, 1992.

da se govori o nereguliranom liberalizmu Divljega zapada, pogotovo u području gospodarstva. Čini se da je to također razlog zbog kojega jedna prebrzo uvedena tržišna ekonomija bez čudorednih tradicija zapadnoga liberalizma (koji ih je, čini se, zaboravio) nije socijalno podnošljiva.

No, i u našim zapadnim zemljama sve se više stanjuje dosadašnja čudoredna osnovica. Međutim, ostaje liberalna teza o prvenstvu pojedinaca i njegovih potreba na jednoj strani, a na drugoj, nasuprot liberalnoj teoriji, područje socijalne pomoći i pravde što ga sve više i više zaposjedaju država, uprava i pravosuđe. Jer, društvena odgovornost postupno je sve više prelazila od građana i njihovih slobodnih i tradicionalnih udruga u ruke države. Pojednostavljeno, učinak sada glasi: današnji građanin liberalnih društava zahtijeva za sebe sva prava, pa i pravo na svoj privatni moral; no, jamstvo tih prava i za sve jednaku pravednost, uz druge socijalne obveze, očekuje on od društva i države. Taj razmoraliziran individualizam koji zahtijeva čudoređe samo od drugih ili od države širi se, izgleda, diljem svijeta. No Fukuyama, čini se, ipak nije mislio na taj liberalizam kad je govorio o pobjedi liberalizma. On je još imao u vidu povezanost pojedinačnih prava i slobode sa socijalnim tradicijama liberalnih društava, a nije primijetio da se ta povezanost sada gubi.

Još jedna zamjedba, čini se, pokazuje da je teza o pobjedi zapadnoga liberalizma kriva. Postignuća liberalne kulture, čini se, izvoze u cijeli svijet samo njezinu vanjsku površinu: tehničke proizvode, prije svega telekomunikacijske, zatim konzumističko ponašanje (Coca-Cola, McDonald's, Jeans), putovanja i trošenje slobodnog vremena, ali ni to ne ide sasvim i posvuda. U mnogim dijelovima svijeta, na poslijetku i u bivšem području vladavine sovjetskog komunizma, ponovno se bude nacionalne, religiozne i kulturalne tradicije koje se kao partikularne, posebne i drukčije svijesno suprotstavljaju općoj svjetskoj civilizaciji te zastupaju također samostalan moral nasuprot univerzalističkom moralu zapada. Američki politolog Samuel Huntington postavio je tezu da mi ne stojimo u prijelazu prema sveopćoj svjetskoj kulturi, nego pred sudarom različitih svjetskih kultura koje se ne daju pomiriti: to su europsko-američka, tj. liberalna, bizantinsko-slavenska, istočnoazijsko-konfucijanska, islamska, azijsko-hinduistička i afrička.² Suočeni smo, dakle, s dvojakim nalazom glede navodne pobjede liberalizma: ponajprije, taj liberalizam gubi na zapadu svoju unutarnju čudorednu i kulturalnu supstanciju, on se erodira; a zatim, on je suočen sa zaoštrenom borbenom utakmicom s drugim kultarama i političkim sustavima koji, za razliku od njega, postaju jačima.

² Usp. *Foreign Affairs*, July 1993.

2. Postmoderan pluralizam

Unatrag nekoliko godina uobičajilo se karakterizirati upravo opisano individualističko i pluralističko stanje kulture nazivom »postmoderna«. Tko se služi tim pojmom, shvaća pod modernom vrijeme nakon prosvjetiteljstva i Francuske revolucije. Moderna je obilježena vjerom u razum i napredak, vjerom u autonoman subjekt i u sposobnost čovjeka da teorijski i praktično ovlada prirodom i društvom. U tom su vremenu nastale također velike zamisli uma, poput pozitivističkog objašnjenja svijeta, Hegelove filozofije povijesti, marksističke teorije društva te ideja demokracije i ljudskih prava. Postmoderni mislitelji odriču se svih tih velikih »metapriča«³ ili utopija koje su se često iskazale ne samo u nekom teorijski nego i u politički totalnom zahvatu. Jedan od najpoznatijih njemačkih tumača postmoderne, Wolfgang Welsch, veli to ovako: »Postmoderna se udaljuje od svih oblika monizma, unificiranja, totaliziranja i od jedne obvezatne utopije i mnogih skrivenih despotizama te prelazi u dispozitiv (tj. pojam, zamišljaj, nacrt, op. aut.) mnoštvenosti i različitosti, mnogostrukosti i konkurencije paradigmi i koegzistencije onog heterogenog«.⁴ Pluralnost je, dakle, lozinka postmoderne. Ono što se još u modernoj držalo manjkom koji valja prevladati i pogreškom, nedjedinstvenost i suprotstavljenost mišljenja i zbiljnosti, sada se pozitivno vrednuje. To je oslobođenje od svih apsolutnih istina, od dogmi i jedinovazećih normi. Dok na površini naše civilizacije valja uočiti težnju k ujednačivanju u području konzuma, slobodnog vremena, tehnologije i telekomunikacije (Coca-Cola, i McDonald's posvuda su nazočni u svijetu kao i Jeans i TV-serijali), dotle se stil života, vrednovanja i privatno ponašanje ljudi sve više udaljuju jedno od drugoga. Naše zapadno društvo nakupina je labavo povezanih listova. U znanosti i u filozofiji vrijedi, isto kao i u životnoj praksi ovo pravilo: sve je dopušteno, »anything goes«.⁵

Ono što su formulirali filozofi, kao Derrida i Lyotard u Francuskoj, Vattimo i Eco u Italiji, Rorty i drugi u Americi, već su nekoliko godina ranije anticipirali umjetnici, osobito u literaturi i arhitekturi.⁶ Išlo se za oslobođenjem od elitarne, stroge i dogmatske moderne, od svih škola i znanosti. Htjelo se poravnati jaz između visoke umjetnosti i trivijalnog, uzvišenog i ružnog, moralnog i besramnog: »Cross the border, close the gap« bila je parola u SAD.⁷ Iz početne provoka-

³ »Metarécits«, riječ koju je uveo J.-F. LYOTARD, u *La Condition postmoderne*, Paris, 1979.; njem.: *Das postmoderne Wissen*, Graz-Wien, 1986., npr. str. 7 (fr.) odnosno 14 (nj.).

⁴ W. WELSCH: »Postmoderne«. Genealogie eines umstrittenen Begriffs, u P. KEMPER (ur.): »Postmoderne« oder Der Kampf um die Zukunft. Die Kontroverse in Wissenschaft, Kunst und Gesellschaft, Frankfurt am Main, 1988., str. 33.

⁵ P. K. FEYERABEND: *Wider den Methodenzwang. Skizzen zu einer anarchistischen Erkenntnistheorie*, Frankfurt am Main, 1986.

⁶ Usp. H. J. TÜRK: *Postmoderne*, Mainz-Stuttgart, 1990.

⁷ L. FIEDLER u *Playboy*, December, 1969.

cije u umjetnosti danas je postala svakodnevnica, prostačko i ružno postalo je jednakoopravno s lijepim i dobrim u kazalištima, u muzejima, na filmu i televiziji. Mogli bismo karakterizirati postmodernu kulturu kao rastanak od istinitog, lijepog i dobrog. A taj duh vremena ne ograničuje se na filozofe i umjetnike, nego je svjesno ili nesvjesno posvuda nazočan i djelatan. Bečki kardinal F. König obilježio je mentalitet postmoderne ovako: »Jedno stanje čuvstva i duha koje počiva prije svega na pluralnosti, heterogenosti i diskontinuitetu kao temeljnoj orijentaciji«,⁸ ako se to još uopće želi držati orijentacijom. Stoga neki zastupnici postmoderne priznaju još samo ironičan govor o svemu kao jedinu prikladnu metodu za ophođenje s istinom, kulturom i moralom (Umberto Eco). Jedino što još dosad nije bilo postavljeno u pitanje jest čovjek i njegova prava. Stoga se još mnogi opiru izjednačavanju postmoderne s proizvoljnošću. No, Foucauld je, primjerice u Francuskoj, tvrdio da su čovjek i njegovo dostojanstvo iznašaće novovjekovlja te će nestati zajedno s nestankom te epohe.

Ako pitamo o razlozima pluralizacije čija se teoretizacija i priznanje naziva »pluralizam«, nalazimo prihvatljiv odgovor kod njemačkog sociologa Ulricha Becka. Prema njegovu mišljenju razlogom je »individualizacija«⁹ koja je bila započeta i dosljedno provedena u novovjekovlju; u svojoj dosljednosti ona je morala voditi k radikalnoj pluralnosti. Dok su tradirana moralna ograničenja ranije držala eksces individualizacije u granicama zajedničkog dobra, danas su samo još ograde kaznenoga prava i državnog ustava posljednje zapreke razvitku pojedinca. Tu dijagnozu potvrđuje druga skupina njemačkih istraživača oko sociologa Helmuta Klagesa u Speyeru; oni su utvrdili nevjerojatan zamah individualizacije u vremenu između 1965. i 1975. godine. On naziva tu »mijenu vrednotâ« prijelazom od »vrednotâ dužnosti i prihvaćenosti« na »vrednote razvitka samoga sebe«¹⁰. Prije je vrijedilo ono što je društvo prihvaćalo i što je bilo naloženo kao dužnost, a sada vrijedi kao vrednota ono što služi samoostvarenju i razvitku samoga sebe. Tako danas vrednote dužnosti vrijede gotovo samo u svakodnevici stručnoga posla, a u privatnom su se području gotovo sasvim izgubile i svele se na ostatke, sve više prodiru u etos struke vrednote poput samooodgovornosti, samoostvarenja i samooodređenja na radnome mjestu; jer danas su marljivi i točni gotovo isključivo strojevi i elektronske sprave. U ovoj mijeni vrijednosti na zapadu koja je, uostalom, jače izražena i bogatija sukobima u Njemačkoj nego u drugim zemljama, očituje se prijelaz od društva oskudice prema društvu obilja i preobilja. Postmoderna znači, dakle, raznovrsnost životnih mogućnosti na svim područjima, pluralnost kao poželjno stanje kulture i morala, odreknuće od samovlašća

⁸ Herderkorrespondenz 40 (1986.), str. 519.

⁹ U. BECK: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, 1986.

¹⁰ H. KLAGES: *Wertorientierungen im Wandel. Rückblick, Gegenstandsanalyse, Prognose*, Frankfurt am Main, 1984.; ISTI: *Wertedynamik*, Osnabrück, 1988.

normativnih ideja istine, ljepote i onoga što je moralno dobro. Vrijedno je pozornosti i to da su zastupnici postmodernoga duha također pristalice multikulturalnog društva.

3. Raspad društva u skupine

Na berlinskom Kongresu filozofa 1993. godine poljski je filozof Leszek Kołakowski u svojem uvodnom govoru izrazio mišljenje da ljudi imaju veću potrebu za sigurnošću nego za slobodom.¹¹ S tim u skladu valja primijetiti da su samo malobrojni ljudi postali sretni zbog slobode koja im je otvorena u postmodernoj. Najmanje njih postali su, po težnjama k individualizaciji, slobodni i misaoni pojedinci koji se s dobrim razlozima iz obilja mogućnosti odlučuju za nešto određeno. Postmoderna je, naime, proglasila razum neprijateljem, ona sve polaže na osjećaj i doživljaj te ismijava čudoredni, autonomni i misleći subjekt. Odatle valja razumjeti da se pojedinci koji su opterećeni pretjeranim zahtjevima poistovjećuju s kolektivima, s uskrslim nacijama (Balkan, zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza, Baski, Iran, Korzi itd.), s regijama (Bavarska), s religijama i novim sektama, ali i s fundamentalističkim oblicima starih religija, a na zapadu pogotovo s terapijskim skupinama. Ljudi koji slično razmišljaju i koji su posebno tankočutni udružuju se da bi mogli izdržati izazove individualizacije i pluralnosti. Pa i SAD nisu postale »melting pot«, nego se sve više raspadaju na etničke, socijalne i kulturalne skupine. Za Njemačku pak imamo na raspolaganju točna empirijska istraživanja posljednjih godina.

Već sredinom osamdesetih godina ustanovio je Klages u staroj Saveznoj Republici Njemačkoj četiri skupine s obzirom na držanje prema kulturalnim i moralnim vrijednostima. Njih 19,5 posto prozvao je »konvencionalistima koji vole red« te ostaju vezani uz tradiciju, braneći stare vrednote dužnosti i prihvaćanja. 21,5 posto označava kao »nekonformne idealiste« koji povezuju osobni razvitak sa zalaganjem za druge: među njih se ubrajaju ponajprije pristalice novih društvenih pokreta kao što su ekologija, treći svijet, feminizam, pacifizam, npr. u stranci zelenih. 31 posto jesu »rezignirani bez perspektive« koji ne predstavljaju ni stare vrline ni nove angažmane, već prakticiraju osobni razvitak na najnižem stupnju koristi i užitka. Nakon preokreta, broj tih ljudi sigurno je porastao, osobito u istočnoj Njemačkoj. Ta skupina tvori tlo za nasilja, posebice među djecom i mladima, i to također ona desničarskog tipa o kojima se izvještavalo. Klages navodi još 27 posto »aktivnih realista« koji povezuju i one još i danas potrebne vrednote dužnosti i nove vrednote osobnoga razvitka. Od jačanja i porasta te skupine Klages očekuje bolju budućnost društva. U najnovijim pak istraživanjima otkriva pet

¹¹ Usp. izvještaj u *Information Philosophie* 21 (1993.), br. 5, str. 121 sl.

skupina, tako da se brojevi ponešto mijenjaju, među njima i skupina aktivnih realista za koju su navedeni manji brojevi, a da se nisu postigle bitno nove spoznaje.¹² U naše vrijeme neki sociolozi govore bez ustručavanja opet o tome da budućnost ovisi o jednoj moralnoj eliti koja u najboljem slučaju tvori danas četvrtinu stanovništva.

U jednom ponešto drukčijem obliku važni su noviji rezultati ekipe sociologa iz Bamberga pod vodstvom Gerharda Schulzea.¹³ Tu se ustanovljuje kako današnje društvo nije određeno znanošću, racionalnošću, moralom i sličnim s obzirom na stvarnost svagdašnjice, nego estetikom opažanja, doživljavanja i čuvstva. Stoga Schulze sadašnje društvo naziva »društvom doživljavanja« (»Erlebnisgesellschaft«). Da on nije u zabludi, može se razaznati iz posvuda nazočne reklame za konzum i slobodno vrijeme, štoviše i za zvanja. Najčešće se apelira na mogućnosti uzbudljivih i usrećujućih sjetilnih doživljaja i čuvstava. Prema načinu kako ljudi u svagdašnjici doživljavaju stvarnost, razlikuju sociolozi pet okružja (Milieu). Više, naobraženo okružje konzervativnih predstavlja »okružje na razini« (»Niveaumilieu«); čestiti i prema dužnosti orijentirani malograđani, ali i radnici tvore »okružje sklada« (»Harmoniemilieu«), a integrirani i prema usponu orijentirani građani tvore »integracijsko okružje« (»Integrationsmilieu«). Liberalno, alternativno i hedonistički orijentirani ljudi tvore »samoostvariteljsko okružje« (»Selbstverwirklichungsmilieu«), a manje naobraženi pasivni ljudi nižih slojeva »zabavjačko okružje« (»Unterhaltungsmilieu«). Nije teško prepoznati u prvom okružju, i u posljednja dva, također Klagesove moralne skupine. Kritiziralo se, doduše, pritom da iz te podjele po okružjima ispadaju ljudi koji se zbog nesvojevoljne nezaposlenosti ili zbog nekih drugih okolnosti moraju teško boriti za osiguranje vlastite egzistencije te su udaljeni od nekakve estetizacije svagdašnjice, ali u načelu ipak nije moguće zanijekati te pluralne skupine. Posebno je uznemirujuća tvrdnja da među tim okružjima postoje granice koje onemogućuju međusobno sporazumijevanje, kao što su u feudalno vrijeme postojale goleme zapreke između staleža. Razorena je i raspala se zajednička vrijednosna osnovica. Tako zvana »raspra o osnovnim vrijednostima« (»Grundwertedebatte«) otkrila je u Njemačkoj već u osamdesetim godinama da moralni temelji liberalnoga društva koje država ne može stvoriti, ne mogu više naići na općenito odobravanje. Samo još pojedinačne skupine jamče tu osnovicu nakon što je revolucija 1968. godine

¹² H. KLAGES i T. GENICKE: Spannungsfelder des Wertewandels. Von der spontanen Entwicklung von Selbstentfaltungswerten zu deren Integration, u N. SEIBERT i H. SERVE (ur.): *Bildung und Erziehung an der Schwelle zum dritten Jahrtausend. Multidisziplinäre Aspekte, Analysen, Positionen, Perspektiven*, München, 1994., osobito str. 682–685.

¹³ G. SCHULZE: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt am Main – New York, 1993., osobito str. 277–333 i 364 sl.

pozvala na razaranje svih tabua i na uskraćivanje posluha i demokratskoj državi. Internacionalno vrlo cijenjen sociolog Niklas Luhmann drži da se društveni sustavi koji se posve razlikuju i djeluju prema vlastitim zakonitostima ne mogu više držati zajedno pomoću zajedničkog morala, niti se mogu integrirati.¹⁴

Očito je da u tom stanju pastoralni i moralni apeli upućeni osobnom čudoređu ne mogu riješiti kolektivne društvene probleme, koliko god to crkveni autoriteti pokušavali. Oni ostaju u privatnoj sferi pojedinca ili, u najboljem slučaju, stabiliziraju okružje u kojem živi onaj kojemu su apeli upućeni. Osobna čudoredna dobrota je nuždan, ali danas ne i dostatan, uvjet za poboljšanje moralnoga stanja društva. Moralnost uvijek ima dva oblika: subjektivni – koji se tiče čudorednog držanja što je Kant nazvao »dobra volja« a mi djelovanje u skladu sa savješću; tu je i objektivna strana onoga što je moralno ispravno. Ponajprije, to se ne dostiže moraliziranjem nego promišljanjem koje je u odnosu sa zbiljnošću. Za to je potreban javni diskurs i još više institucionalno osiguranje, tj. okvirni uvjeti koji nagrađuju moralno, a nemoralno na neki način kažnjavaju kao ono što se ne isplati. Međutim, takve institucionalizacije danas se prije razgrađuju, nego izgrađuju.

4. Krivi i pravi odgovori na pluralizam

S visokom mjerom slobode i mogućnosti izbora paradoksnost raste nezadovoljstvo ljudi, jer su oni, kako je rečeno, po svojoj prilici potrebni sigurnosti nego slobode. Već prije nekoliko desetljeća Arnold Gehlen je prorokovao dolazak kaosa ako se institucije budu raspale, a nove ne budu uhvatile tijekom promjena.¹⁵ U institucije se ubrajaju čudoredni običaji, obredi, konvencije, moral, oblici zajedništva itd. Ako to izgubi svoju obvezatnu vrijednost, prosječan je čovjek izložen prekomjernom zahtjevu kad se treba orijentirati i samostalno odlučivati. Tako se većina baca u doživljaje i aktivnosti koje obećavaju korist i užitak. Mnogi, makar je to manjina, traže nešto što bi trebalo donijeti uporište, sreću, smisao i spas. Poznati novinar i povjesničar Joachim Fest nedavno je kazao da je današnja liberalna demokracija jedan »pokus protiv svih vjerojatnosti« jer joj u stvarnoj ljudskoj naravi vrlo malo toga izlazi u susret.¹⁶ Liberalna demokracija zahtjeva odgodu zadovoljenja potreba, zatamljivanje poriva, racionalnost, podnošenje ili čak privilegiranje manjina itd., a ne može dati za to neko dublje utemeljenje i motivaciju. Ljudska težnja za smislom i srećom ne može se ispuniti, a pogotovo se ne može zadovoljiti težnja za onim posljednjim, sasvim drugim, za transcendencijom. Ranije moderne utopije to su, tako se činilo, barem još obećavale. No, upravo nakon

¹⁴ N. LUHMANN: *Paradigm lost. Über die ethische Reflexion der Moral*, Frankfurt am Main, 1990., str. 23 i 25.

¹⁵ Usp. A. GEHLEN: *Anthropologische Forschung*, Reinbeck, 1961., str. 69 sl.

¹⁶ Offene Gesellschaft mit offenen Flanken, u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, br. 245, od 21. 10. 1992.

sloma tih utopija, pogotovo marksizma i lenjinizma, te usred opadanja kršćanske religije mnogi opet traže orijentaciju, osjećaj vlastite vrijednosti, sigurnost, budućnost.

Tu se nudi na izgled već prevladana i diskreditirana ideja nacije, što je sasvim neočekivano za zapadne intelektualce. Komunizam je tu pojavu samo potiskivao, ali ne i prevladao. Na zapadu se ona činila nadživjelom po zastrašujućem primjeru Njemačke nakon 1871. i pogotovo 1933. godine, ali i po napredujućem ujedinjavanju Europe, po uzornom djelovanju SAD kao nenacionalne države te po migracijama diljem svijeta. Do pred kratko vrijeme bile su vizije budućnosti u intelektualaca europska savezna država i svjetska uprava. Međutim, ne oživljava nacionalna svijest samo u istočnoj Europi nego se i na zapadu u postojećim državama s nacionalnom većinom sve više javljaju za riječ etničke manjine te zahtijevaju svoje pravo na samoodređenje. Ta ideja djeluje od vremena predsjednika Wilsona kao eksploziv. Čas se u to ime zahtijeva kulturalna i upravna autonomija, čas odijeljenje i stvaranje samostalne nacionalne države, a čas se želi spajanje preko postojećih državnih granica na temelju zajedničke etničke pripadnosti. Ako je uopće vrijedio, onda je kod naprednih i naobraženih ljudi na zapadu vrijedio pojam nacije što ga je 1882. formulirao u Parizu Ernest Renan: nacija je duhovno i voljno načelo, svagdašnji plebiscit za određenu baštinu unutar ustanove države, ali ne i rasa, jezik, religija, etničko podrijetlo. Ali, u njemačkoj i slavenskoj tradiciji bit nacije shvaćala se više u jedinstvu jezika, kulture, etničke pripadnosti i države. Za razliku od trijeznog anglosaksonskog i francuskog nazora, koji se sada u Njemačkoj naziva »ustavnim patriotizmom« (»Verfassungspatriotismus«), ima ova njemačka i slavenska verzija nacije, po svemu sudeći, upravo sakralan i ideologijski karakter te je mnogim narodima sve do danas davala ispunjenje smisla sve do herojske smrti za domovinu. Ta ideja ponovno oživljava, na sreću ne i u Njemačkoj gdje većina baš i nije bila posebno oduševljena ujedinjenjem nego se u ono vrijeme više radovala ponovnom postizanju slobode za istočne Nijemce. Kad bi taj pojam nacije bio povezan s pravom na samoodređenje, Europa se nikad ne bi smirila, jer gotovo ni u jednoj državi nema jedinstvenih nacija, pa se nikad ne bi dokrajčila borba oko novih granica. Ljudska potreba za smislom našla bi, doduše, kao u XIX. stoljeću, u borbi za vlastitu nacionalnu državu svoje prividno ali varljivo ispunjenje, no time bi se zaobišao problem postmodernoga pluralizma.

Drugi odgovor na postmodernu postavljaju pitanja jest religijski fundamentalizam koji se početkom stoljeća uspostavio u američkim protestantskim crkvama, a zatim oslabio, da bi danas iznova počeo živjeti na rubovima svih kršćanskih crkava. U katoličkom prostoru raširenija je oznaka »tradicionalizam« ili »integralizam«. Izvorno je fundamentalizam slovu vjeran, moralno rigorozan i udaran protupokret crkvenih krugova protiv moderne i moderne teologije, posebno egzegze; no, danas je to, i u Crkvi i u teologiji, prije neka vrsta bijega u navodno nezabludivo sigurnu istinu i moral od zahtjeva što ih postavlja pluralnost. Smjer napada ne cilja samo na unutrašnjost crkava da bi se tamo ponovno uspostavilo jedinstvo, nego i na društvo i politiku, da bi se na borben način probili jedino va-

žeći nazori. No, fundamentalistički oblici mišljenja i djelovanja mogu se, bez pozivanja na kršćansku vjeru, također naći kod pacifista, onih koji se zauzimaju za zaštitu okoliša, feministkinja i drugih skupina. Najizraženija borba protiv liberalne pluralnosti kulture i morala vodi se od fundamentalista među muslimanima, hindusima i židovima, pri čemu se ne ustručavaju ni od terora. I ovdje se čini da fundamentalistička vjera sve do samopredanja zadovoljava ljudsku potrebu za smislom i orijentacijom, upravo ono što liberalno društvo ne daje.

Otvoreno je pitanje jesu li se marksizam i socijalizam za vazda oprostili od povijesti ili im može pasti u dio ukrsnuce i obnova.

Jedva da postoje uvjerljivi odgovori na postmodernu situaciju. »Nova evangelizacija Europe« je nužna u smislu novih putova u promijenjenoj situaciji, kako bi se dalje prenijele stare i još uvijek važeće istine i vrednote, ali nipošto nema realističnih izgleda za ponovnu uspostavu nekog kršćanskog zapada. Sigurno je samo jedno: ne ide bez otvorenog, objektivnog i realističnog shvaćanja liberalnog, individualističkog i pluralističkog društva. Crkva se u XIX. stoljeću zatvorila pred modernom te se ogradila zidom jednoobrazno uređene tvrđave i tako propustila priključak na novo vrijeme.¹⁷ Tek je Drugi vatikanski sabor naknadno pokušao s priključkom, prekasno, i nije uspio nadoknaditi gubitke. Protestanti su išli, reklo bi se, obrnutim putem te su se suviše i često bez razlikovanja prilagođavali duhu vremena. Kao što bi u ono vrijeme bilo pravo, tako i danas može biti samo pravo da se postavimo otvoreno prema društvenoj zbiljnosti, shvatimo mogućnosti, spoznamo opasnosti i uklonimo krivo i loše.

Određena pomoć mogla bi biti u novom pokretu američkog komunitarizma (»Communitarians«). Sociolozi, politolozi i filozofi su oni koji reagiraju na raspadanje »civilne religije« (»civil religion«) kao moralne osnove SAD. Oni kritiziraju liberalno shvaćanje društva i države prema kojemu je moral privatna stvar pojedinca, a javne ustanove ne smiju promicati nikakav određen moral. Komunitaristi zahtijevaju društveni etos na svim stupnjevima društva, u »zajednicama« (»communities«). Identitet pojedinca posreduje se pripadnošću zajednici, odnosno raznim društvenim oblicima, od roditeljske kuće do nacije. Tome pripada također određen etos¹⁸ čije vrline trebaju biti odgojem posredovane onima koji odrastaju. Vrednote trebaju biti doživljene i iskušane, prakticirane i uvježbane u zajednicama. Samo se po sebi razumije da one kasnije mogu biti ispravljene, upotpunjene ili također zamijenjene, ali bez kontinuiteta i tradicije zajednice nestaju, a pojedinac ostaje bez orijentacije. Za nas u Europi to bi značilo da se nado-

¹⁷ Usp. H. U. von BALTHASAR: *Schleifung der Bastionen. Von der Kriche in dieser Zeit*, Einsiedeln, 1952., str. 33–53.

¹⁸ Usp. o tome W. KLUXEN: *Ethik de Ethos*, Freiburg/München, 1974.; D. KLUXEN-PYTA: *Nation und Ethos*, Freiburg/München, 1991., str. 95 sl.; i 134 sl.

vežemo na norme i vrednote tradirane u mnogovrsnim nacionalnim i regionalnim kulturama, da ih lakoumno ne ignoriramo niti ukidamo, da ih razvijamo u smjeru sadašnjih i budućih ciljeva univerzalnog čovječanstva. Ako sada promislimo o izloženim sociološkim podacima o frakcioniranom društvu, znači da moramo njegovati, tradirati i uvježbavati kršćanske skupine kao i posebnosti pojedine etničke i kulturalne pripadnosti, ali da se ne smijemo zatvarati u nacionalna i konfesionalna geta i pobijati druge, kako je to bilo u XIX. i još u ovom stoljeću. Smijemo se također potruditi da društvene institucije zaštite one bitne vrednote iz kojih smo dosad živjeli, ali nećemo postići objedinjeno kršćansko i čudoredno društvo; to je cijena slobode i dostojanstva čovjeka. Uzak je puteljak između očuvanja naše posebne kršćanske i regionalne kulture i morala te otvorenog univerzalnog, ali zbunjujuće raznovrsnog društva. Mi ne smijemo birati između univerzalnih i partikularnih kulturalnih i moralnih vrijednosti; jedno i drugo moramo htjeti i činiti.¹⁹ Sve ispitajte, a zadržite što je dobro, veli apostol Pavao.

Preveo Stjepan Kušar

Zusammenfassung

In seinem Aufsatz »Die kulturelle und moralische Lage der westlichen Gesellschaft nach der Wende« konstatiert Autor Untergang des sozialistischen Systems und schnelle Beurteilung des westlichen Liberalismus und der Demokratie als besserer gesellschaftlichen und politischen Systeme. Es zeigt sich aber, dass auch ihre Fundamente zerbröckeln, so dass sehr betonte Formen des Individualismus und Pluralismus (Postmoderne) um sich greifen. In den bisherigen sozialistischen Ländern entstehen Formen des Frühkapitalismus, es wird aber auch die konsumistische Lebenshaltung entwickelt, ohne die genügende soziale Gerechtigkeit abzusichern. Es erwachen wieder nationale, religiöse und kulturelle Traditionen, die sich bewusst als partikuläre, besondere, andersartige der allgemeinen Weltzivilisation widersetzen und eine eigenständige Moral vertreten. Man spricht sogar von einem möglichen Zusammenprall unterschiedlicher Weltkulturen (Huntington). Der Gegensatz Postmoderne – Moderne zeigt zunehmende Fraktionierung

¹⁹ Usp. H. J. TÜRK: Zwischen Universalismus und Partikularismus. Ethische, kulturelle und politische Konvergenzen, u *Die Neue Ordnung*, 47 (1993.), br. 6, str. 450–461; ISTI: Zwischen Universalismus und Partikularismus. Zur politischen Ethik des Kommunitarismus, u *Stimmen der Zeit*, 119 (1994.), br. 8, str. 537–545 – O cijeloj ovdje obrađivanoj problematici usp. A. HONNETH: *Desintegration. Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose*, Frankfurt am Main, 1994.; Z. BREZINSKI: *Macht und Moral. Neue Werte für die Weltpolitik*, Hamburg, 1994.; J. kard. RATZINGER: *Wahrheit, Werte, Macht. Prüfsteine der pluralistischen Gesellschaft*, Freiburg-Basel-Wien, 1993.

der Gesellschaft und Relativierung der Moralität bis zur Beliebigkeit. Es zeigt sich dennoch ein Bedürfnis nach einem gesellschaftlichen Ethos, es gelingt aber kaum die Verbindung der subjektiven und objektiven Momente der Moralität herzustellen. Ausserdem fehlt es an den Rahmenbedingungen, die das Moralische belohnen und das Unmoralische als nicht lohnend gewissermassen bestrafen. Die Nationalismen und religiöse Fundamentalismen sind kein Ausweg; auch die »Neuevangelisierung« scheint keine plausible Antwort zu sein, jedenfalls nicht für die Mehrzahl der Leute. Ansätze eines möglichen Ausgangs aus der Kreise sieht Autor im Bemühen der kommunitaristischen Kreise, ein gesellschaftliches Ethos aufzubauen, in dem die bisherigen Grundwerte unserer Kultur bewahrt und tradiert werden, allerdings unter Beachtung der gegenwärtigen und zukünftigen Ziele der universalen Menschheit. Das ergibt keine christliche und sittliche Gesellschaft; das ist der Preis der Freiheit und der Würde des Menschen unter heutigen Lebensbedingungen.

Schlüsselworte: *Liberalismus, Postmoderne, Individualismus, Pluralismus, Kommunitarismus.*